

The paper examines beauty of the “inner” man as it was understood in the Ukrainian Baroque. The beauty of the “inner” man is a part and parcel of a spiritual health of a man. The antique idea ‘a sound mind in a sound body’ is accented. It corresponds to moral and ethical aspects of Christian religious doctrine, Orthodoxy in particular. Spiritual beauty of the man affirms a kalokagatic principle of the spiritual way of existence. It is realized as virtues, expressing purity of the soul, the mind and the heart, ‘ecology of a positive thought’. In Ukrainian baroque discourse beauty of the ‘inner’ man is distinguished in the context of the paradigm of sophinity at the soteriological, apokatastatic and metaphysical levels. In a concentrate form it manifests itself as holiness of the man. As a phenomenon of the human existence, holiness is comprehended and reached through aesthetics of asceticism, aesthetics of the light, as well as through aesthetics of floristics and an image-concept ‘the garden’ in an artistic (poetical) thinking, that reveal beauty of the ‘inner’ man in a spiritual culture of the Ukrainian Baroque.

Keywords: *the Ukrainian Baroque culture, spiritual beauty, beauty of the ‘inner’ man, piety, a spiritual health, protoaesthetics of the baroque style, artistic (poetical) thinking, ‘beauty of the mental’.*

УДК 008 (477):7.04

ББК 63.3 (4 Укр) 47

Вікторія Піщанська

РЕЛІГІЙНО-ЕСТЕТИЧНИЙ СИНКРЕТИЗМ У ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Аналізується роль релігії в культурних процесах, що відбувалися в Україні в період XVII–XVIII ст. під впливом барокових тенденцій і феномену українського козацтва, досліджується вплив релігійних ідей на формування козацької духовної культури, піддаються аналізу такі форми духовної культури українського козацтва, завдяки яким можна стверджувати про її унікальність і самобутність, релігійно-естетичний синкретизм.

Ключові слова: *духовна культура, українське козацтво, запорозьке мистецтво, козацьке бароко, православна релігія, релігійно-естетичний синкретизм.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства визначається підвищенням інтересом до питань духовної культури, тому актуальним є дослідження феномену української духовної культури, осмислення механізмів і способів її збереження, звернення до її коренів. Зокрема, у контексті дослідження історії української духовної культури на особливу увагу заслуговує аналіз процесів, що відбувалися в період XVII–XVIII ст. – у козацьку добу – один із найважливіших і значною мірою переломних етапів історії української державності й національної ідеї. Це був час самодержавного та культурно-національного становлення українства, формування етнічної свідомості, розвитку культури бароко в Україні. Головне, це час розквіту українського козацтва, підтвердження чому є слова В.Смоля з фундаментальної праці “Україна – козацька держава”: “Україна і козацтво... Україна – земля козацька... Ці крилаті вирази не слід сприймати лише як красиву поетичну метафору. Це – тісно взаємопов’язані поняття, об’єктивна даність, обумовлена специфікою суспільно-політичних реалій XVI–XVIII ст.” [17, с.13].

Крім того, слід зазначити, що провідним чинником козацької духовної культури досліджуваного періоду було православ’я, бо саме воно визначало релігійні засади української державності та духовності.

У XVII–XVIII ст. українська культура перебувала в річищі греко-слов’янських впливів, де панувала парадигма православного богомислення. Разом з тим є всі підстави твердити про збагачення української духовності західно-європейським досвідом бароко й одночасним впливом козацького культурного середовища. Отже, виникає необхідність аналізу співвідношення духовних чинників становлення українського, зокрема козацького, бароко. А дослідження духовної культури українського козацтва надає можливості розуміння тих особливостей культури України, які є виразом її самобутності та неповторності, унікальності й автентичності.

Аналіз досліджень і публікацій. Культура українського козацтва являє собою велику цікавість для науковців. Дослідженню козацького культурного середовища, його місця в історії української культури присвячені праці Д.Яворницького “Історія запорозьких козаків” [21], М.Грушевського “Козацькі часи до року 1625” [4], В.Голобуцького “Запорозьке козацтво” [3], Д.Наливайка “Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI – першій половині XVII ст. у Західній Європі” [12], В.Шейка “Історія української художньої культури” [19], О.Я.Єфименка “Історія України і її народу” [5]. Ретельно вивчено закони козацького війська, проаналізовано поняття “козацької республіки”, демократичний устрій якої став основним принципом першої в Європі української конституції. Наведено приклади суспільного життя й побуту козаків, вплив козацтва на розвиток політико-правових і загальноосвітніх тенденцій в Україні. Проведено аналіз культурного середовища козацтва, його мистецьких смаків і глибокої прихильності до народної спадщини, ролі в збереженні художніх традицій.

Дослідження І.Крип’якевича [9], М.Поповича [16], П.Жолтовського [6], А.Макарова [11] розглядають козацтво як соціально-історичне явище української культури, одноставно доводять повсякденне перебування козаків у розвиненому культурному середовищі, яке мало за підґрунтя багатомістові народні мистецькі традиції. Аналізуються форми впливу козацьких художніх смаків на процес формування стильових ознак українського бароко у вітчизняній культурі та мистецтві.

Християнські засади української духовності, а також зв’язок української церкви з процесами становлення етнонаціональної свідомості та державно-національного відродження досліджують А.Колодний і Л.Филипович [8]. Київські науковці чітко окреслюють релігійні виміри української духовності, наголошуючи на тому, що в Україні релігія завжди була підпорядкованою етнічному процесові, а релігійна свідомість і почуття ментально відповідали духу нації, етнокультурній індивідуальності. За висновками дослідників, український народ, завдяки власній історії та особливостям своєї національної духовності, є одним з найрелігійніших народів світу.

Серед ранніх досліджень специфіки розвитку української культури й історії української церкви слід також відзначити працю І.Огієнка “Українська церква. Нариси з історії української православної церкви” [13].

Дослідник українського козацтва канадський історик-україніст С.Плохій у своїй книзі “Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні” звертається до таких питань: “взаємозв’язок козацтва та релігії”, “вплив релігії на ідеологію, поведінку й ідентичність козацтва”, “наслідки козацького втручання в релігійні справи для української православної церкви та її стосунків з іншими церквами та релігійними групами” [15, с.16]. Досліджуючи “період з кінця XVI – до середини XVII ст. – часи зростання козацтва та його перетворення на окремий суспільний стан”, він прагне уникнути, з одного боку, “крайнощів марксистських уявлень про релігію та релігійні ідеї як оболонку для висловлення секулярних ідей, мотивів і концепцій, а, з іншого – спокуси подавати цілу ідеологію епохи як суто релігійний феномен” [15, с.18]. Разом з тим С.Плохій підкреслює, наскільки “складним завданням є виокремлення з загальної маси ідей, уявлень і стереотипів XVII–XVIII ст. саме тих, які були так чи інакше пов’язані з релігією та релігійною боротьбою. У реформаційний та постреформаційний період релігійні уявлення становили одну з підвалин, на яку спиралися політичні, соціальні та правові погляди й концепції, тому виокремити їх можна лише з певною часткою умовності” [15, с.18].

Мета статті полягає в з’ясуванні ролі релігії в культурних процесах, що відбувалися в Україні в період XVII–XVIII ст. під впливом барокових тенденцій і феномену українського козацтва. Висуваються завдання дослідження впливу релігійних ідей на формування козацької духовної культури; аналізу таких форм духовної культури укра-

їнського козацтва, завдяки яким можна стверджувати про її унікальність і самотність, релігійно-естетичний синкретизм.

Виклад основного матеріалу. Такі концепти, як козацьке мистецтво, козацьке відродження, козацьке бароко, козацькі іконописці, що зустрічаємо в літературних та історичних джерелах, не виглядають лише архаїчними синонімами українського. Звернувшись до конкретних фактів, явищ, пам'яток барокового мистецтва, можна пересвідчитися, що саме козацтво дало українській духовній культурі не тільки ідеал національного героя-козака, а і його художню концепцію (наприклад, архетип “козака Мамає”). “Суть концепції – цього своєрідного автопортрету народу – погляд самого героя – спадкоємця і освоювача предковічної землі, право на яку постійно треба обстоювати та обороняти” [22, с.5]. В основі цієї єдиної етико-релігійно-естетичної концепції – замилування ріднокраєм людини, яка дивиться на нього як уперше та як востаннє, у тому стані між життям і смертю, як на війні, що, за словами Д.І.Яворницького, визначило своєрідність запорозької духовності й, вочевидь, концепцію запорозького мистецтва. Як указує Л.Яценко, “саме звідси безпосередність, свіжість, особлива гострота й мобільність естетичного погляду, не обтяженого готовими формулами, звідси особливий характер як вперше створюваної символіки” козацького мистецтва [22, с.5].

М.Брайчевський висловив справедливу гіпотезу, що “особливі форми козацького життя й побуту не могли не створити й особливі форми матеріальної культури Запорозжя, мистецтво сповнене духом степової вольниці та презирства до еталонів” [2, с.22]. За давньою українською традицією, той, кого називають козаком, не обов'язково військова людина. Він має бути насамперед “справжнім чоловіком”. Мужнім, освіченим, розумним, із високим почуттям власної гідності. І що особливо цінується в людині-козаку, – це його лицарство, тобто готовність служити високій ідеї, громаді, ставати на оборону гнаного, слабого, переслідуваного. Інакше кажучи, “козак – ідеал, український архетип чоловіка” [11, с.185]. У такому “ідеалі чоловіка”, як стверджує А.Макаров, відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII століття з його прагненням до освіти, миру, людяності – і, водночас, з безконечними війнами, безконечними жертвами в ім'я свободи й віри.

Багато роздумував над проблемами козацької духовної культури та загадкою козацької душі й Д.Яворницький. “Тут, – писав Яворницький про Січ, – було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя людини, котра даремно обтяжує себе працею і турботами, не розуміючи справжнього сенсу життя – існувати для веселощів і радості. Однак, дивлячись на життя з точки зору веселого й дозвільного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи, як і в кожній руської людини, завжди зауважувалася якась двоїстість: то він дуже веселий, жартівливий і цікавий, то дуже сумний, мовчазний, похмурий і неприступний ...” [20, с.180].

Запорозька духовність була вірною не “букві”, а “духу” християнства й склала підґрунтя козацькій релігійно-естетичній концепції, її ідеалу героя-козака, який, за визначенням історика В.Антоновича, найближче підходив до національного [1, с.203]. У цій концепції поєднувалися релігія, етика й естетика, віра, добро й краса.

Проблема взаємозв'язку релігії з українською культурою, як вважає А.Колодний, це – питання про етноконфесійну специфіку культури, про набуття релігією функцій, не притаманних їй як такій, про роль, яку вона відіграє, виконуючи функції, будучи безпосередньо вплетеною в повсякденне життя людей. Філософ визнає, що етноконфесійна специфіка культури виражається в переплетінні віроповчальних і культових особливостей якогось віросповідного напрямку з особливостями традиційних виявів матеріальної та духовної культури певного народу – живописом, архітектурою, народним мистецтвом, усною народною творчістю, звичаями, обрядами, способами господарювання й побутування [7, с.67].

Звісно, релігійність була сутнісною ознакою української культури, а церква відіграла ключову роль в її становленні та розвитку. Це твердження стосується, певним чином, і культури українського козацтва. Православні козаки, будучи залученими до проблем зіткнення контрреформаційного католицизму зі східноєвропейським православ'ям, узяли активну участь у релігійній боротьбі, вони “з перших десятиліть XVII ст. виступили на боці переслідуваної православної церкви” [15, с.17], утрутившись у хід історії релігії в Україні.

Аналізувати зазначене питання сучасний дослідник може, лише опираючись на матеріали гетьманських листів та універсалів, офіційні документи козацької адміністрації й Православної церкви, полемічну літературу, джерела позаукраїнського походження тощо. На жаль, вивчення тем, пов'язаних з феноменом козацтва, стикається з проблемою обмеженості джерельної бази, що пов'язано з відсутністю козацької архівної служби, а за браком або обмеженістю творених досліджуваною соціальною групою (козацтвом) джерел дуже важко відобразити її погляд на саму себе та суспільство й культуру. Але у вивченні релігійного чинника культури українського козацтва унікальним є те, що існує можливість дослідження наявних структурних форм української духовної культури, збережених в історичному розвитку України, одними з яких є її художньо-естетичні форми, що активно опрацьовувалися вченими ще з кінця XIX ст.

Як вважають сучасні науковці (наприклад, А.Макаров), козацтво, будучи потужною військовою й значною суспільною-політичною силою, виявилось здатним утворити власне творче середовище й виступати на кону духовного життя народу як творець самобутніх художніх цінностей, як рятувальник й охоронець православ'я. “Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, ікони та козацькі собори – все це не порожні слова. За ними – величезний духовний досвід XVI–XVIII ст., значну частину якого пощастило втілити у своїй художній діяльності саме козацтву. Все це залишило в культурній свідомості українського народу найглибший слід, а краса козацького мистецтва породила легенди про золоте життя під булавою гетьманів, про козацьку країну тихих вод і світлих зір” [11, с.187].

Уперше особливості релігійності та церковного ладу на Запорозжжі майже вичерпно розкрив Д.Яворницький. Видатний дослідник козацької історії та культури виділив щиру, без святенництва, запорозьку побожність, духовне значення храму, особливу роль церкви в унікальному козацькому устрої [14, с.92]. Усе це можна відстежити в сотнях опублікованих ним архівних документів, численній особистій бібліотеці праць з історії козацтва, у яке він був закоханий змалку. Стосовно релігійності українського козацтва історик відзначав: “Захист віри предків і православної церкви становив основу всього їхнього життя” [21, с.192].

Д.Яворницького вважають найглибшим знавцем і першим дослідником українського козацтва, його діяльність знаменувала початок комплексного дослідження й збірництва запорозької матеріальної та духовної спадщини. “Історія запорозьких козаків”, написана Яворницьким, була першою капітальною працею, у якій подавалася глибока та всебічна характеристика Запорозького краю, історія Запорозької Січі й козаків-запорозьців, їх економічного, політичного, правового, військового укладу життя, побуту, звичаїв, релігійних вірувань і культури. У передмові до першого тому “Історії” знаходимо слова Д.І.Яворницького: “...в основание настоящего труда легло шестнадцатилетнее изучение жизни и военных деяний запорожских козаков, прославивших себя бессмертными подвигами в борьбе за веру, народность, отечество” [21, с.9].

Наведені в книзі факти засвідчують, наскільки великою була роль православної релігії в заселенні та житті козацького краю. Яворницький налічує в XVII столітті чотири церкви на Запорозжжі, а у XVIII – понад 70. Це наочно доводить, що запорозьке Придніпров'я не було “Диким Полем”. Уже така велика чисельність храмів засвідчує й

релігійно-естетичний розвій козацьких земель. Декілька поколінь запорозьких фундаторів коштом козацької громади зводили храми на Запорожжі, на які, як каже народна пісня, “першу частку здобичі давали”. Православний храм, як найповніший вияв духовної цілісності української культури, без перебільшення, відігравав у становленні нації ту ж саму роль, що й козаччина в історії українського народу, а українська церква в історії української духовності, зокрема доби бароко.

Єдність боротьби за волю й віру, що одухотворювала запорожців і диктувала потребу в ідеалі, визначає естетичну цілісність запорозького мистецтва й роль храму як його найвищого вияву. Храм, як пише Л.Яценко, стає естетичним утіленням ідеалу духовного єднання козацтва, “букетом-вазоном” усіх видів народної творчості. За словами М.Брайчевського, саме “особливі форми козацького життя й побуту не могли не створити й особливі форми матеріальної культури Запорожжя, мистецтво сповнене духом степової вольниці та презирства до еталонів” [2, с.22].

Дуже поетично, з естетичним милуванням описує запорозький храм у своїй книзі “Світло українського бароко” А.Макаров: “Внутрішня напруга задуму проявляється у зовнішній експресії архітектурної пластики козачого собору. Він чимось нагадує живу й рухливу в кожному її вигині, кожному пружку хмару. Хмару, що опустилася на землю і ще не встигла застигнути, скам’яніти, відокремитись від повітря, що її породило. Собор ніби не має стін, бо те, що було в його давньоруського попередника стабільною, надійною, чітко окресленою в просторі стіною, в даному разі починає саме розчленовуватися, подрібнюватися, вигинатися під різними кутами. Храм ніби прагне розчинитися у просторі, а простір намагається проникнути у нього, злитися з ним. Величезна кількість виступаючих колонок, картушів, лиштви та декоративних прикрас теж беруть участь у цій метафізичній грі. Одні з них виступають вперед, інші, навпаки, занурюються в товщу стіни, утворюючи хвилеподібні лінії силуету споруди. Архітектура ніби розплескується у просторі, тане в ньому, втрачає чіткі контури мас” [11, с.187].

Далі він стверджує, що п’ятиверховий козацький собор – утілення народної мрії про небо на землі, але деякі інші дослідники мають на це свою думку. Г.Логвин вершиною українського дерев’яного будівництва вважає хрещатий дев’ятибанний Троїцький собор, збудований геніальним народним майстром Якимом Погрібняком на замовлення запорожців у 1773–1778 роках. “Тут, – пише дослідник, – втілено... не тільки естетичні уподобання запорозького козацтва, а й традиції народної архітектури” [10, с.448].

Придніпровський запорозький храм, описаний Г.Логвином, як констатує Л.Яценко, “з усіх зафіксованих Яворницьким на початок ХХ ст., дійшов до нас лише самотнім шедевром дерев’яного будівництва – Новомосковським Троїцьким собором, становив собою справжній букет різноманітних художніх традицій. У його вбранні гармонійно поєднувалися візантійська одухотвореність малярства та пристрасне поривання барокової пластики й орнаментальне відлуння скіто-сарматського та кіпчанського Степу” [22, с.6].

Принципово важливим є те, як довели дослідники українського козацтва (Д.Яворницький, Л.Яценко), що, незважаючи на все розмаїття художніх традицій козацької культури, вбрання запорозького храму поєднує їх без еkleктики в єдиній образній системі – символічному образі єдності землі й неба, наочно представлених в єдності оселі Бога та житла людини [22, с.6].

Отже, духовний синкретизм козацької культури знаходить яскраве ствердження в запорозькій “естетиці” з її єдністю віри, краси, доброго та веселого, єднанням релігійного, естетичного й морального, що відповідало українському бароковому ідеалу.

А на думку Чижевського, “кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але в оцих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і є живий. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному оригінальному, у своїй “однобічності” й обмеженості і має вічне, загальне значення” [18, с.106]. У рам-

ках української культури XVII–XVIII ст., на наш погляд, таким “ідеалом”, що має “вічне, загальне значення”, і є козацтво.

Висновки. Таким чином, козацтво відіграло стрижневу роль в українській історії, вплинувши на політичні, соціальні, правові й естетичні погляди та концепції XVII–XVIII ст., ключове місце в яких посідала релігія. Ще раз підкреслюємо, що державотворче значення козащини в українській історії в щільному зв’язку з релігійними чинниками обумовлює її визначальний вплив на формування української духовної культури. Козацтво долучилося до творення релігійно-естетичного синкретизму національної культури, мистецького стилю бароко, тогочасного світогляду, стилю мислення й життя, а також права, моралі, мови, ментальності, з утвердженням цих форм соціокультурного буття в царині безмежної істини православної релігії.

1. Антонович В. Короткий нарис з історії козащини / Володимир Антонович // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 184–203.
2. Брайчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII століть / М. Ю. Брайчевський // Середні віки на Україні. – К. : Мистецтво, 1971. – Вип. I. – 287 с.
3. Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Русі : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Репринт. вид. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 7 : Козацькі часи до року 1625. – 624 с.
5. Єфименко О. Я. Історія України і її народу / О. Я. Єфименко ; [упорядкув. Ю. О. Іванченка, Н. Д. Прибеги ; передм. Т. Г. Лазаренка]. – К. : Мистецтво, 1992. – 254 с.
6. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні XVI–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К. : Наук. думка, 1983. – 180 с.
7. Історія української культури : у 5 т. / НАН України ; голов. ред. Б. Є. Патон. – Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2003. – 1246 с.
8. Колодний А. М. Українська духовність в її релігійних вимірах / А. М. Колодний // Церква і національне Відродження. – К., 1993. – С. 288–296 ; Колодний А. М. // Релігійна духовність українців / Колодний А. М., Филипович Л. О. – Львів : Логос, 2006. – 183 с.
9. Крип’якевич І. П. Історія України / І. П. Крип’якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с. – (Пам’ятки іст. думки України).
10. Логвин Г. Н. По Україні : стародавні мистецькі пам’ятки / Г. Н. Логвин. – К. : Мистецтво, 1968. – 463 с.
11. Макаров А. М. Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 288 с.
12. Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI – першій половині XVII ст. у Західній Європі / Д. С. Наливайко // Середні віки на Україні / АН УРСР, Ін-т археології. – К. : Наук. думка, 1971. – Вип. I. – С. 40–60.
13. Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви : у 2 т. / І. І. Огієнко. – К., 1993. – 284 с.
14. Піщанська В. М. Шляхами Яворницького / В. М. Піщанська // Культура народів Причорномор’я. – 2009. – № 162. – С. 92–96.
15. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
16. Попович М. В. Нариси з історії української культури / М. В. Попович. – 2-ге вид., випр. – К. : АртЕк, 2001. – 727 с.
17. Україна – козацька держава : наукове вид. / упоряд. Недяк В. В. ; наук. ред. Щербак В. О., Федорук О. К. – К. : Вид-во “Емма”, 2004. – 1216 с. : 5175 іл.
18. Чижевський Д. Філософія і національність / Д. Чижевський // Основа. – 1994. – № 26 (4). – С. 104–109.
19. Шейко В. М. Історія української художньої культури / В. М. Шейко. – Х. : ХДІК, 1991. – 91 с.
20. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.; 1991. – Т. 2. – 392 с.; 1992. – Т. 3. – 456 с.
21. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків : у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.). – Львів : Світ, 1990. – Т. I. – Переклад за вид.: Єварницький Д. И. История запорожских казаков. – С. Пб., 1892. – Т. I. – 529 с.
22. Яценко Л. І. Українська ікона кінця XVII – початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею : каталог / Л. І. Яценко. – Дніпропетровськ : ДАНА, 1997. – 48 с.